

Vízkelety András

MEGJEGYZÉSEK KURCZ ÁGNES: LOVAGI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON A 13–14. SZÁZADBAN CÍMŰ KÖNYVÉHEZ*

Sokáig emlékezetes marad minden jelenlévő számára az a „nyilvános” kandidátusi vita, ami 1976. április 15-én egy budapesti kórház étkezőjében zajlott le. A bíráló bizottság néhány hét múlva a jelölt, Kurcz Ágnes koporsóját állhatta körül.

A vita tárgyát képező disszertáció megjelenése 12 évet váratott magára. Hogy a könyv, amely Klaniczay Gábor közreműködésével jelent meg végre, milyen szükségletét elégítette ki a viszonylag ugyan kevesektől ápoltt szaktudománynak, mutatja, hogy alig akadt 1976 óta e témával összefüggő művelődés-, irodalom-, művészet-, hadtörténeti tanulmány, amely kéziratban ne használta volna Kurcz Ágnes értekezését.

A magyar irodalomtörténetírás a kézikönyv összegezése után (1964) alig próbált még egyszer szembenézni a magyar lovagi irodalom létének és milyenségének kérdésével, jóllehet a történettudomány művelőinek részéről több olyan észrevétel, tanulmány, sőt monográfia jelent meg, amelyeknek eredményeit újból össze kellene vetni mindazzal, amit az irodalomtörténetírás e címke alatt összefoglalt. Természetesen nem lehet mindezt most, egy könyvismertetés ürügyén elvégezni, mégis meg lehet nevezni néhány olyan általános szempontot, ami e kor irodalomszemléletét jelentősen módosíthatja.

Kezdjük talán azzal, hogy sajnos e téren is — ismét — „lépeshátrányba” kerültünk. A 70-es évek első felében megírt, 1976-ban megvédett, 1988-ban megjelent monográfia akkor látja el a magyar társadalom- és kultúrtörténet egy szakaszát a „lovagi” minősítéssel, amikor az ilyen feliratú címke már lekerül azokról a művekről, amelyek pl. a német történelemnek ezt a szakaszát mutatják be. Magyarországon, ahol oly keveset tudunk erről a társadalmi rétegről, amelyet különben az egész középkorban nem is neveztek nálunk „lovag”-nak (de erről később), használjuk ezt az etikettet, míg másutt, ahol hozzánk képest mérhetetlenül többet nyújtanak az egykorú források erről az e néven nevezett (*ritter, chevalier*) csoportról, inkább *udvarinak* kezdik nevezni ezt a kultúrát, irodalmat, művészetet, mivel a *lovag* (= *ritter, chevalier*) terminus értelmezése körül egyre növekszik a homály.¹

Az azóta ugyancsak elhunyt Szűcs Jenő sajnálatát fejezte ki Kurcz értekezéséről írt opponensi véleményének elején,² hogy a disszertáns nem tekintette át bővebben az e korra ill. kultúrára vonatkozó kutatási eredményeket. Így hadd kezdjem ismertetésemet a Kurcz Ágnes által is többször idézett Joachim Bumke egy új, 1986-ban megjelent kétkötetes munkájának egyik passzusával³:

„A régebbi kutatás a lovagság keletkezését tartotta a laikus kultúra kialakulása és az udvari költészet felvirágzása legfontosabb előfeltételének. Hogy ez a vélemény hamis volt, azt a lovagság középkori alapjairól és ismérveiről az utóbbi évtizedekben lefolytatott

* Bp. 1988. 313.

¹ A magyar művészettörténeti kézikönyv második kötete, *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, szerk. MAROSI Ernő, Bp. 1987, mértéktartó a „lovagi” terminus használatában. Fejezet-címében csak egyszer, hagiográfiai vonatkozásban fordul elő (A lovagok szentjei), de ennek is első mondatával a kultúrát lényegében a királyi udvar kultúrájává teszi (209.).

² Nyomtatásban, Budapesti Könyvszemle, 1989, 43–50. Továbbiakban: Szűcs.

³ Joachim BUMKE, *Höfische Kultur — Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*. I–II. München, 1986. Az idézet helye: I. köt. 64. Továbbiakban: Bumke.

tudományos vita eredményeként leszögezhetjük. Abban pedig, hogy a lovagság miféle realitást jelentett, és azt hogyan kell interpretálnunk, nem alakult ki egyetértés.⁴

Ezután ismerteti Bumke azokat az eredményeket, amelyekre a nyugati kutatás a lovag (*miles*, *ritter*, *chevalier*) fogalmának vizsgálata során jutott. Az eredmény holtpontnak is nevezhető. Kurcz Ágnes is terminológiai vizsgálatokkal nyúlt hozzá először a kérdéshez: mit fed a magyar középkorban a *miles* és az *aula* terminus?

A latin forrásokban a nyugati történész is a *miles* szóval találkozik. A klasszikus latinban — foglalja össze az eredményeket Bumke — a *miles* = 'katoná, harcos' azzal a mellékjelentéssel, hogy elsősorban gyalogos katonát jelent. A lovaskatonára az *equus* szó vonatkozott. A *miles* szóhoz azonban a 'szolgálat' mellékértelem is tapadt, ez elsősorban az igei alakban *militare* 'szolgálatot teljesíteni' érezhető. Ezért alkalmazhatta e szót Szent Pál is a Timotheushoz írt második levélben (2,4): *Nemo militans deo implicat se negotiis saecularibus*. Már itt megjegyezzük, hogy Károli és Káldi is a *vitázkedik* igét használja fel e *locus* fordításában. Ennek alapján nagyon is érthető az a megállapítás, hogy a 12. század végén a *miles* és a *ministerialis* szinonimaként fogható fel. De talán éppen a 'hadi szolgálatra való kötelezettség' jelentéstartalom az oka annak is, hogy már a 10–11. századi német forrásokban a *miles* a nemesi vazallust, hűbérest is jelöli. A másik egykorú jelentésetolódás már nehezebben magyarázható, hiszen ellentétben a klasszikus használatlaltal az válik szokássá, hogy a *miles* szóval csak a nehéz fegyverzetű harcos jelölük, nem egyszer szembeállítva a gyalogosokkal, a *peditesel* (sing. *pedes*). Valószínűleg ennek is társadalomtörténeti oka van: a hűbériség fejlődése hadtörténeti szempontból összefügg a páncélos lovasság kialakulásával. A szó tehát különböző társadalmi és jogi függőségben élő lovas harcosokat jelölhetett. Érdemes ebben az összefüggésben megjegyezni, hogy ugyanilyen „lebegő” a *servitium* 'szolgálat' szó jelentése is: a szolgáló urával szemben *servitiumra* van kötelezve, de *servitiumot* teljesíthet a császár és a pápa is. Markwart von Annweiler birodalmi miniszterialist, császári udvarmestert és tanácsost, Szicília meghódítóját és kormányzóját, csak ez után, 1195-ben menti föl VI. Heinrich *ab omni servitute*, hogy közjogilag egy pozícióba kerüljön tárgyalópartnereivel.⁴ A lovaggá avatás szertartásában szereplő *militem facere* kifejezésben a *miles* teljes bizonyossággal 'lovag'-gal adandó vissza. De erre is az első biztos adat csak 1096-ból való, míg az előbbieken nem dönthető el, hogy ott a régi germán felövezés szokásáról („Wehrhaftmachung”), vagy az új szertartásról van-e szó (Bumke, 320)? Hogy itt, de nem mindig, csak bizonyos esetekben a *ritter* szót kell 'lovag' értelemben behelyettesítenünk, azt csak az anyanyelvi szóhasználat ajánlja. Persze a *ritter* szó jelentéstörténete is hasonló „szociológiai rejtély” (Bumke) mint a *miles*: egy eredetileg lovaskatonát, sőt lovas szolgát jelölő szó oly tartalmat nyert, hogy a 12. század végén már fejedelmek és királyok büszkén nevezték magukat így. E jelentésbővülés korát ugyancsak nehéz megadni. Még a 12. század közepén is általában 'harcos, szolgálattelvő lovaskatoná' értendő alatta, legalábbis a történeti forrásokban (Bumke, 65). Ugyanakkor az 1130 körül keletkezett Millstatti Genezis (bibliafordítás) Putifárt, akit a Vulgáta *princeps exercitus*nak (Gen. 39,1) és *magister militum*nak (Gen. 37,36) nevez, a *ritter* terminussal illeti. A régebbi Bécsi Genezisben ugyanezen a helyen *herr* áll! Az „irodalom” tehát már ekkor tükrözi a jelentésváltozást. A katonai jelentéstől való egyértelmű elszakadásra a szó melléknévi használata utal: *ritterlich* 'udvari, előkelő, szép, pompás' értelemben már 1170-ben. Sőt ezek a döntő *locusok* olyan szövegekből származnak (Rother Király, a strassburgi Sándor-regény), amelyek nem francia minta alapján készültek. Mindent azonban, amit ezekről a „lovagokról”, ruházkodásukról, fegyverzetükről, ünnepeikről, harci, szerelmi szokásaikról, eszméikről, mentalitásukról tudunk, azt az anyanyelvi szépirodalomból tudjuk, csakhogy éppen ezért kétséges mindennek realitás-értéke, amire a bevezető Bumke-passzus utolsó mondata utal. Szébben fogalmazta ezt meg magyarul Szűcs Jenő: „a tárgy természetében rejlik valami eredendő illanékonyosság (az 'eszme és a valóság' rendkívül vibráló viszonya)” (Szűcs, 43.).

⁴ Christoph CORMEAU — Wilhelm STÖRMER, *Hartmann von Aue, Epoche — Werk — Wirkung*. München 1985. 66.

Ezeknek tudatában beszél hát a nyugati mediévisztika ma már inkább udvari, semmint lovagi kultúráról, művészetről, irodalomról. Már ebből is sejthetjük, milyen nehéz helyzetbe került a magyar monográfus, amikor összegezni akarta arra a kultúrára vonatkozó ismereteinket, amelyből egyetlen sornyi anyanyelvi irodalom sem maradt ránk. Ha korhűek akarunk maradni, úgy nincs mivel magyarázni, értelmezni, sőt nincs mivel fordítani sem a latin terminusokat (l. alább). Szűcs Jenő is ezt nevezte ebben az ügyben a „kardinális problémának” (47). Persze ez nem csak sajátosan az udvari, lovagi „jelenség” esetében áll fenn, hanem *ab ovo* abban, hogy nálunk a középkorban nem jött létre két kultúra (irodalom). A keresztény klerikus kultúrával (irodalommal) szemben ill. e mellett nem született meg a keresztény-laikus kultúra (irodalom).

A német nyelvterületen a népnyelvű irodalom már 800 körül megtalálta a pergamen felé vezető utat, hála az angol és ír elasztikus missziós-gyakorlat hagyományainak, amely számára az akkor térítendő ill. a hitnek megnyerendő és a karoling birodalomba beiktandó germán törzsek, törzs-maradványok hitvilága, rítusai, szokásai, (szóbeli) irodalma saját germán múltjukból is ismerősek voltak. Már 830 körül megszületik a *Heliant*, ez a kb. 6000 soros bibliai eposz, amely a keresztény üdvtörténet szent szövegét nemcsak a germán szóbeli költészet forma- és formula-kincsének, hanem a katonai étosz elemeinek átvételével is igyekezett az éppen hogy keresztvíz alá hajtott százsz uralkodóréteg számára akceptábilissá tenni. Ezzel kezdődött meg tehát német nyelvterületen az irodalom terén az a fordulat, amit Szűcs Jenő egy más helyen „a laikus társadalom krisztianizálódásának” és „a keresztény kultúra laicizálódásának” nevezett.⁵ Szűcs Jenő által a 10–11. századra tett „fordulópont” (u.o.) tulajdonképpen már a *Heliant*-al kezdődött, de valóban ez volt a lovagi (udvari) kultúra feltétele. Amikor a 12. sz. közepén a „feudalizmus második szakaszának” (Bloch) változásai és még ható társadalmi mobilitása idején egy heterogén, az „udvartól” függő, itt életeret találó társadalmi réteg, a lovagság, saját önabrázolását, gazdasági, politikai, jogi, szociális elismertetését szolgáló irodalmat hozott létre, akkor már egy 300 éves anyanyelvi írásbeliség hagyományaira támaszkodhatott. Az udvari ízlés mintegy 150 évig egyeduralgoló volt a világi líra és a verses regény terén, de hatását másutt, pl. a hagiográfiában és a historiográfiában is érezette.

Ennek az irodalomnak a virágkora idején jegyezték le nálunk a *Halotti Beszédet*, formalizmussá merevedése idején az *Ómagyar Mária-siralmat*, vagy két évszázaddal később az első magyar szerelmes verset, ha ugyan szabad ennek minősítenünk az ún. *Soproni virágéneket*.

Nálunk ugyanis a térítés a görög egyház kezdeti és nem is sikertelen próbálkozásai után lényegében az ezredforduló körül ment végbe német, kisebb mértékben szláv és olasz származású papok irányításával, akiknek a lovas-nomád hitvilág és szóbeli irodalom teljesen idegen volt. Főleg a térítés első szakaszát, ami még Géza alatt folyt, jellemzi Györffy „bálványdöntő és táltosirtó harc”-nak (*István király és műve*, 78.). Az énekmondók által hordozott, eleve pogánygyanús magyar szóbeliség és az idegen befolyás alatt álló papi-szerzetesi latin írásbeliség között mindenestre sohasem történt meg a hídverés, amelynek pillérjeit német viszonylatban 830 körül a *Heliant* rakta le.

Mit tehetett és mit tett e körülmények között a magyar lovagi-udvari kultúra monográfusa, Kurcz Ágnes? Az őt megelőző magyar kutatás bemutatására sem ő, sem mi nem vállalkozunk. Kétségtől el kellett végeznie a „kataszterfelfektetés” (Szűcs Jenő, 43) úttörőmunkáját. Meg kellett vizsgálnia neki is a *miles* terminus használatát a magyar forrásokban és megpróbálkozni annak kibogozásával, mit érthettek az adott kontextusban ez alatt a szó alatt.

Az eredmény hasonló ahhoz, amit pl. a német források vizsgálata hozott. Már Szent István törvénykönyveiben is háromféle katonáskodó réteget jelölhet, szolgát is, szabadot is. Azután egyre inkább a harcos tényező legfontosabb a szó jelentőségében, magasrangú nemesek megnevezésére is használják. Anonymusnál lehet valaki *miles de ducale progenie*

⁵ Szűcs Jenő, *A magyar irodalom története I. kötetéről*. TörtSz, 1967. 119–133, az idézet helye: 125.

is. A 13. század folyamán pedig többször a *serviens* tautológikus megjelölése, amint ezt már Váczy Péter megfigyelte. A 14. században azután a „*mílesek* a nemesség gazdasági és katonai potencia tekintetében erős elitjéhez tartozó személyek” (Kurcz, 22).

A zűrzavar tehát teljes, de nem meglepő, és azzal nem lesz tisztább a helyzet, ha az adatokat elkezdjük 'lovag'-ként értelmezni, pl. ha azokat megfelelő dicsőítő jelzők (*probus, insignis, bonus, famosus, strenuus, elegans* etc.) kísérik. Ez a támpont is devalválódik ugyanis, ha egy oldallal tovább azt olvassuk, hogy a *miles strenuus* várjobbágy is lehet, de király is a 13. század második felében (25.). Aztán a 28. lapon ez az adat is semmivé oszlik a következő közlés által: „A *strenuus miles* titulus az okleveles gyakorlatban először Lajos király oklevelében jelenik meg 1342-ben”. Méginkább csökkenti ennek az értelmi rendszerezési kísérletnek a hitelességét az olyan megállapítás, hogy „a 'lovag' jelentés elbeszélő forrásainkban jelent meg legkorábban, már a 12. század elején” (34.). Láttuk, hogy ekkor még német forrásokban nem számolhatunk ezzel a jelentéssel.

A szerző makacsul, a rá jellemző „totalitás-igénnyel” (Szűcs, 43) igyekszik rendet teremteni ott, ahol nem lehet, és a külföldi eredmények ill. eredménytelenségek ismeretében nem is érdemes. De minthogy nincs anyanyelvi irodalom, ami ezt a réteget értelmezné, az elnevezéssel is baj van. A 28. lapon ezt olvassuk: „A magyar nyelvemlékekben a *lovag* szó már korán személynév volt, a 14. sz. elején, a század végén falunév, családnév. Eredetileg lovast, lovas szolgát jelentett. Molnár Albert szótárában már 'lovag'-ot”. A fogalmazás kissé zavaros: hogyhogy a *lovag* Molnár Albert szótárában már 'lovag'-ot jelent? A *Lwag* személynév (1306/1333) majd a helynevek jelentéséről semmit sem tudhatunk, nem érdemes foglalkozni vele. Szójegyzékeink (Schlägli 1380, Besztercei 1395 körül) a *lovag* szóval a latin *equest* glosszájként, ami lovas katonát, szolgát jelent. Ugyanígy Pesti *Nomenclaturája* 1538-ból. Szenci Molnár Albert *Dictionarium*-ában (1604 = RMNY 919), a magyar–latin részben valóban szerepel a *lovag* szó, de ugyanúgy *equesel* magyarázva mint eddig. A latin–magyar részben is ez a helyzet, *eques* = *lovagos, lovag*, utána a különös megjegyzéssel: *item Nemes*, ami Szűcs Jenő egy gyanúját látszik igazolni.⁶ Szencinél a *katona* = *eques, satelles, satrapes* latin jelentésekkel szerepel. Ezzel szemben az olyan gondosan vizsgált terminus *miles* = *vitész, vitészlő, katona*, és fordítva is *vitész* = *miles*. Mindez egyértelműen azt ajánlja, amit Kurcz is megállapít (28.): „a latin *miles* fordítása korunkban [tegyük hozzá: de még Szenci korában is!] a magyar *vitész* szó”. Ez az az anyanyelvi terminus, amivel a későbbi századokban is nemes és nemtelen harcos szívesen azonosult. Kár, hogy nem marad meg a szerző következetesen ennél a szónál, ami helyesebben jelöli ezt az ő általa is helyenként „quasi-lovagnak” vagy „lovag-képesnek” aposztrofált réteget, és ez a terminus jobban meg is felelne annak a mentalitásnak, amit Kurcz Ágnes kitűnő elemzések alapján e réteg jellemzőjének tart.

Előbb azonban — és ezzel a könyv tárgyalási folyamatát követjük — az tűnik ki a Kötelekek c. fejezetből, hogy ez a réteg nemcsak heterogén voltában, de társadalmi funkciójában is emlékeztet arra, amit a *ritterek* a német feudalizmus történetében elláttak, csakhogy ott a hűbériség keretei között.⁷ Főleg ha Kurcz Ágnes megállapításaihoz hozzávesszük a könyv megírása óta közzétett magyar kutatási eredményeket is. A fenti lábjegyzetben említett művében Fűgedi a magyarországi középkori elit kialakulását és átrétegződéseit vizsgálta meg. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* (Bp. 1977) c. munkájából pedig kiderül, hogy Károly Róbert vártelepítési politikája kísértetiesen emlékeztet arra, ahogyan a Staufok mint újonnan kreált sváb hercegek hatalmi pozíciójuk kiépítésébe fogtak.⁸ Freisingi Ottó szerint a herceg bárhová ment, lova farkához kötve egy várat

⁶ SZÜCS, i. m. 48: „A lovagi megjelenést ez időben minden jel szerint az *in nobilibus armis militariibus* formula fejezi ki.” VÖ. KURCZ, i. m. 32. — A kézirat leadása után Madas Edit hívta fel a figyelmemet (köszönet érte!), hogy a *Winkler Kódex* (1506) a „lovagos vitész” szókapcsolatot 'lovas katona' értelemben használja (200. l. 5. sor).

⁷ VÖ. FÜGEDI Erik, *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Bp. 1986.

⁸ Klaus SCHREINER, *Die Staufer als Herzöge von Schwaben*. In *Die Zeit der Staufer, Geschichte — Kunst — Kultur. Katalog der Ausstellung*. Stuttgart 1977. III. 7–19.

húzott maga után. A várakba aztán saját miniszteriálisait ültette be. Az új magyar várnagyk szociális helyzete, a rájuk szabott feladatok és karrierjük e társadalompolitikának — legalábbis időleges — sikerét mutatja. A magyar királyi udvarban, ha nem is folyamatosan, de megvolt az érdeklődés és az anyagi lehetőség a nyugatias udvari kultúra átvételére, elsősorban III. Béla, II. Endre, Károly Róbert, Nagy Lajos és Zsigmond idején. Az anyagi kultúra, építkezések, képzőművészet terén voltak is olyan eredmények, amelyek bizonyítják e kultúrtörékvés teremtőerejét. E kultúra más külsőségei viszont hiányoztak, vagy csak sporadikusan tarthatók ki (címeradományozás, lovaspecsét, lovagrend, felővezés). És hová lett az irodalom? Ha ugyan volt.

A magyar Trója- és Nagy Sándor-regényből, amelyeknek létre Hadvics László nyomós érveket hozott, egyetlen sor sem maradt fenn. Hogy ezek, részben még a 12. századra feltételezett, Anonymus latin *Historia Troianaja* alapján készült magyar szövegek „lovagregények” lettek volna, ezt az elképzelést nem fogadhatjuk el. A trójai történet első udvarilovagi változata Benoit de Sainte-More verses regénye volt 1165 körül.⁹ Németül a század végén Herbort von Fritzlar adaptálta. Hogy ugyanekkor már magyar udvari változat is született volna, ez elképzelhetetlen. A magyar szöveg a középkor első felére jellemző hősi, kalandos tetteket előadó mű lehetett, ami meg is felel mindannak, amit Kurcz a magyar vitézi (lovagi) réteg eszméiről, ideológiájáról kimutatott.

Ezzel el is jutottunk a könyv azon részéhez, ami irodalomtörténeti szempontból számunkra a legfontosabb. A régi kutatásnak is — külföldi részről is — már feltűnt, hogy a magyar adományozó oklevelek *arenga-* és *narratio*-része sokkal terjedelmesebb, „bőbeszédűbb” mint pl. a német császári és fejedelmi oklevelek megfelelő passzusai. Kurcz Ágnes ezeknek a részeknek elemzése nyomán arra következtet, hogy ezek a részek mintegy pótolták a magyarországi „lovagi” irodalmat. Egyrészt az adományozás okát szolgáló hősi tettet sokszor meglepő epikai terjengősséggel adják elő, másrészt a cselekedetet a végbevivő (adományozott) „erényeinek” kiemelésével erkölcsileg is felértékelik. Az adatokból az is kiderül, hogy a királyi kancellária ebben a példakép-állító értékpropagandájában egyformán igyekezett érdekeltné tenni minden adományozott *milest*, függetlenül az illető rendi, közjogi, anyagi helyzetétől. Ez a megállapítás azért rendkívül fontos, mert ugyanezt a mentalitást nevelő és társadalmilag nivelláló funkciót látott el nyugaton az anyanyelvi udvari-lovagi irodalom. A társadalmi és jogi különbségeknek az az egybemosása természetesen azoknak állt érdekében, akiknek társadalmi presztízse ezáltal emelkedett, bármennyire is megkérdőjelezi az újabb kutatás egy része (Bumke is¹⁰) a miniszteriális rétegnek olyan fokú irodalomteremtő szerepét, amilyent a korábbi irodalomtörténetírás tulajdonított neki. Úgy tűnik inkább, hogy az udvaroknak annyira érdekében állt a társadalmi szempontból heterogén, de gazdasági, politikai, hadi tényezőként egyaránt potens lovagság megnyerése, hogy ideológiai, irodalmi eszközökkel is előmozdította ennek az eszmei konszenzusnak a létrehozását. Ugyanazt az analógiát tehát, amit Fügedi Erik eredményei alapján az Anjouk katona- és társadalompolitikájában a vártelepítés paradigmáján keresztül megfigyelhettünk, megtaláljuk Kurcz Ágnes megfigyelései nyomán az oklevelekben — és részben a krónikákban — folyó eszmei érték-propagandában is. Rendkívül jelentős eredménynek kell ezt tartanunk. Az is lényeges azonban, hogy a különbségek kontúrjai is kirajzolódnak Kurcz elemzései során. Az egészében ma már ugyan kétségbevonat, de összetevőiben azért érvényes „lovagi erényrendszernek” szinte valamennyi összetevőjét megtaláljuk okleveleink és az erre alkalmat adó krónika-epizódok propagandisztikus hős-laudációiban. Csakhogy ezekben nemcsak az erre *ab ovo* alkalmas *fidelitas* (hűség, középfelnémet *triuwe*), *constantia* (állhatatosság, kfn. *staete*), hanem még az olyan „udvari” erények is mint a *hilaritas* (kfn. *fröide*, a német udvari kultúra kulcsszava!) és a *pulchritudo* (kfn. *schoenheit*) is ha-

⁹ A téma kitűnő összefoglalása bő irodalommal: *Trojaroman*. In *Kindlers Literatur Lexikon*. VI. Zürich 1971. 3098–3118.

¹⁰ Joachim BUMKE, *Ministerialität und Ritterdichtung. Umriss der Forschung*. München 1976. A cím voltaképpen Paul Kluckholm 1910-ben megjelent dolgozatának címe, amiben a Bumke által kritizált tézist felállította.

tározottan konbattáns, katonai valórt nyernek. Már Mályusz Elemér is párhuzamot vont a magyar oklevelek és a török népek hőscsüítő költészete között. Talán inkább az európai fejlődésben korábban meglevő, de a 13–14. században már archaikusnak ható vonásról van szó: a fejedelmek fegyveres kísérete számára példaképpé konstituált hősi étoszról, ami nálunk a hűbériség csökevényes formája miatt továbbra is aktuális maradhatott. Kíséret sem történik okleveleinkben vagy krónikáinkban, hogy egy-egy hősi cselekményt irodalmi eszközökkel lovagi–udvari *aventure*-é stilizáljanak, az udvari szerelem-szolgálat laikus erénygyakorlattá való magasztosítására pedig ezek a szövegtípusok nem is nagyon szolgálhattak alkalmat. Ezzel tehát a magyar nyelvű szépirodalom hiánya rövidre zárta a kört. A „lovagi” ideálok ilyen jellegű ápolása azonban a magyar királyi államrezont valószínűleg már nem is érdekelte. Fontosabb volt neki, hogy nemes és nemtelen *miles* egyaránt kész legyen uráért a *servitiumra*, akár vérét is hullassa, és ezért maga a *vitéz*, családja, nemzetsége megkapja a megfelelő adományt „s az szép tisztességet” (*honor, kfn. ére*).¹¹ Sok példát találunk a könyvben arra, hogy a királyért kiállt veszély, kockázat mintha egyenes arányban állna a *miles*nek tulajdonított erény-katalógus nagyságával.

Hogyan teljesítette azonban a neki szánt szerepet ez az „irodalom” egy olyan társadalomban, amelynek az ezzel befolyásolni kívánt rétege — kevés kivétellel — nemhogy írni-olvasni nem tudott, hanem még a nyelvet (a latint) sem értette? Minden jel arra mutat, hogy a szóbeliségnek a magyar középkor egész folyamán nemcsak az irodalomban, hanem a joggyakorlatban és a vallásos műveltségben is sokkal nagyobb szerepe volt mint Nyugat-Európában. Ugyancsak Fügedi Erik hívta föl rá a figyelmet, hogy az ítélethozatal során akkor is tanukat hallgattak ki, amikor egy oklevél döntő bizonyítékkal szolgált. Az emberi emlékezetnek és a szóbeli referenciának nagyobb bizonyító erőt tulajdonítottak mint az írásnak.¹² Vonatkozik ez a vallásos életre is. Szent István ugyanúgy elrendelte mint Nagy Károly, hogy a megkeresztelték anyanyelvükön kötelesek megtanulni a legegyszerűbb imádságokat. Fenn is maradt a Karoling-korból több ófelnémet ill. ófrank *Miatyánk*-fordítás, míg az első magyar *Miatyánk*ot a 15. században a Müncheneri Kódex őrizte meg komplett bibliai könyv részeként. A latin írásbeliség és a magyar szóbeliség közötti hidat — úgy tűnik teljes „útszélességben” — a Tarnai Andor által „tolmácsolásnak” nevezett, élőszóban folytatott interpretáló fordítási gyakorlat képezte. Kurcz Ágnes is említi egy helyen, hogy még a szolgabíráknak is szóban kellett ismertetni a kapott latin írások tartalmát. Ezt a tolmácsoló, közvetítő feladatot látták el a „deákok”, ez a klerikus végzettségű, de többnyire laikus életformát folytató értelmiségi réteg, na meg az udvari papok, káplánok. Közvetítő szerepük feltehetőleg a másik irányba is folyt. Szóbeli mondatok, elbeszélések (pl. Bátor Opos története a László-kori gesztában) általuk kerülhettek be a latin udvari historiográfiába. Talán már Anonymusnak is lehettek informátorai a hősi énekek tartalmáról. A Kontról szóló éneket sem kellett Thúróczynak feltétlenül saját fülével hallania. Erre a kancellária, de mindenképpen a latinitás felé történő „tolmácsolásra” abból is következtethetünk, hogy az oklevél-narrációk is hivatkoznak szemtanúkra, akik az ott *leírt* tetteket *elbeszélni* tudják. Visszafelé pedig a deákok gondoskodhattak róla, hogy az oklevelek dicsőítése beépüljön a szóbeli családi hagyományba. Hogy ez a „tolmácsolási” rendszer kielégítően funkcionált, mutatja a magyar nyelv késői jelentkezése az oklevelekben.

E gyakorlat pozitívnek is felfogható következménye volt, hogy nálunk az anyanyelvi irodalmon belül nem alakult ki a két kultúra: egy ezoterikus, művelt elitnek szóló írásbeliség és a paraszti szóbeliség. A német lovagi költészet már a nyelvjárástokat áthidaló nyelvi megformálásában és egyfajta udvari szakszargon használatában is olyan, hogy az adekvát recepciót a társadalom magasabb régióira szorította. Tudjuk, Mátyás korában a Magyarországra látogató idegen tudós csodálkozik azon, hogy itt az urak és parasztek egy nyelven

¹¹ Több ilyen oklevél-narrációt elemez VESZPRÉMY László, *A magyarországi lovagságra vonatkozó néhány adat értelmezéséről*. HK, 1987. 749–750.

¹² FÜGEDI Erik, *Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége*. In *Üő., Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp. 1981. 437–462.

beszélnek. Ezzel szemben a francia epika külön hangsúlyozza, hogy ennek az irodalomnak recipiens rétege csak a *clerc* és a *chevalier* lehet, Hartmann von Aue *Iwein*jében a lovag és a paraszt (német nyelven) meg sem érti egymást. Ezzel magyarázható, hogy a Toldi-mondában, ebben a talán egyetlen, de „eredeti” formájában valószínűleg soha le nem írt vitézi („lovagi”) regényünkben a hős paraszti környezete pozitív vonásokat hordoz, ami pl. egy nyugati Artus-regényben elképzelhetetlen lenne. Parzivalt is erdei magányban neveli az anyja, de ezt a költőnek eszébe sem jut parasztinak minősíteni, bár a *lovag* szót nem szabad a fiú előtt kiejteni.

Még egy magyar specialitást fedezett fel Kurcz Ágnes a királyi kancellária erény-propagandájában. A vallásos, vagy vallásos értelemben használt erények (ezeket nem egészen szerencsés terminológiával „krisztianizációs” erényeknek nevezi a szerző) nagyobb hangsúlyt nyernek a magyar fordításokban mint a nyugati udvari kultúrában. Vagy talán kicsit árnyaltabban fogalmazva: ott a vallásos indíttatástól már eltávolodva, a több százados használat (anyanyelvi használat!) során más jelentésárnyalatokat is befogadtak és így bonyolultabb tudattartalmakat tükröznek ezek a fogalmak. Elég itt a Kurcz Ágnes-től és Szűcs Jenőtől is említett Mária-kultusz és a minne-szolgálat kölcsönös magatartást és terminológiát befolyásoló kapcsolatára utalnunk.

A vallásos és a vitézi terminológia kapcsolataira nálunk is akad példa. Az oklevelek erény-halmozása és az ezt kísérő szuperlatívuszok himnuszok és legendák laudációira emlékeztetnek. Másrészt Lászlót a legendában, a prédikációban (erre Szűcs Jenő is utal), de még a liturgikus használatra készült szekvenciában is a vitézi erények *szentként* is kvalifikálják.

A keresztény vitézi ideál királyi propagandájában — különösen Anjou-királyaink és Zsigmond idején — nagy szerepe volt a magyar és nemzetközi „lovag”-szentek, László és György kultuszának. Csak mint a fenti lovag-vitéz terminológiai exkurzushoz kapcsolatos adalékot jegyezzük meg, hogy még az Érdy-kódex is „György vitéz”-ről ír. A László-kultusszal kapcsolatban az utolsó tíz évben sok tanulmány jelent meg, amelyek eredményeit olvasván, szinte a magyar középkor második felére jellemző László-faszcinációról beszélhetünk.¹³ Ebbe a kultuszba a kereszt-gondolat is nagyon jól beilleszthető volt, mint a 9–12. századi frank-német Nagy Károly-faszcinációba is. Szent László életének írásos (krónika, legenda) és képi (falfestmények, táblaképek, miniatúrák) ábrázolásában a nyugati udvari-lovagi kultúra toposzai is helyet kaptak.¹⁴ Az udvari legenda volt e kultúrának az az irodalmi műfaja, ami több kelet-közép-európai országban egyaránt honos volt: nálunk a László-legendában, Lengyelországban a Hedvig-legendában, Csehországban a Ludmilla-legendában. Mindháromban helyet kapott a keresztény-pogány konfrontáció kereszt-motívuma. De általában a „jó uralkodó” ideál-képében is nagyobb hangsúlyt kapnak a vallásos erények a magyar forrásokban — állapítja meg Kurcz Ágnes — mint tőlünk nyugatabbra.

A magyar udvari-vitézi kultúrában erősebben ható vallásos motívumoknak véleményünk szerint az a valószínű oka, hogy a magyar középkornak a historiográfián kívül egyetlen, fejlett írásbeliséggel rendelkező magas-kultúrája az egyházi kultúra volt. Egyfajta magatartás-ideológia latin írásbeli megfogalmazása a népnyelvi laikus írásos kultúra hiányában tehát csak erre nyúlhatott vissza. A királyi kancellária és a királyi kápolna kapcsolataira Bónis György hívta fel a figyelmet. A középkori magyar könyvkultúra szegényes emlékei is — kevés kivétellel — a teológiai irodalom ismeretét dokumentálják. Egyedül jogi — de jobbra kánonjogi — kódexekkel találkozunk nagyobb számban.

A magyar kutatásban többször fölmerült, hogy olyan személynevek hazai előfordulásából, amelyeket nyugati lovagregények hősei viseltek, arra következtethetünk, hogy ezek

¹³ Vö. az *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez* c. MEZEY László által szerkesztett kötet gazdag anyaga (Bp. 1980), és a kötetben nem tárgyalt rendkívül gazdag magyarországi, Lászlóval foglalkozó latin prédikációs-anyag.

¹⁴ VÍZKELETY András, *Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok. Észrevételek Szent László és a leányrabló kún epikai és képzőművészeti ábrázolásához*. ItK, 1981. 253–275.

a szövegek magyar fordításban-átdolgozásban ismertek lettek volna nálunk. Kurcz Ágnes is számbaveszi, grafikonban is ábrázolja e nevek hazai előfordulásának frekvenciáját, az adatokból azonban nem óhajt „mindjárt irodalomtörténeti következtetéseket levonni” (245.). Ebben teljesen egyetérthetünk vele. Divatnevek mindig voltak, ezek használatától az emberek valamiféle társadalmi presztízs emelkedését várják. Ezt az elvárás rendkívül összetett hatóerők mozgathatják. A Roland – Loránd, Olivier – Olivér név nagy népszerűsége a 13. század második felében, amit 1978 óta Korompay Klára által összegyűjtött adatok még hatásosabban illusztrálnak¹⁵, bizonyára azzal függ össze, hogy a francia eredetű Rátót nemzeti Roland ebben a korban az ország egyik legnagyobb és *növekvő hatalmú* főura volt. 1241–1277 között a király utáni legnagyobb, báni tisztelet is ellátta. Számos keresztapaságán túl is bizonyára sok, tőle különböző fokon és módon függőségben lévő szülő adhatta gyermekeinek ezt a nevet. Magának a nemzetségnek a tagjai azonban bizonyára ismerték a Roland-ének (-monda) valamilyen változatát, ha csak annyit is, amennyi a Nagy Károly-legendában, pl. annak a *Legenda Aurea* által megőrzött változatában található. Kurcz Ágnes felhívja figyelmünket a patrocíniumoknak és a keresztelő papok műveltségének, ízlésének szerepére is. Ezek külföldi tanulmányaik során is megismerkedhettek „idegen” nevekkal, amelyek a számukra tekintélyemelkedést jelentő külföldi tartózkodásukra emlékeztették őket. Gondoljunk csak Anonymusnak a trójai és görög történethez kapcsolatos vonzódására. Az Achilles és a Paris név elő is fordul már a 12. században hazánknban.

Ezek a „lovagi” nevek, de a nyugati udvari irodalom toposzai, motívumai, epikai sémái, amelyek nemcsak a László-legendában, hanem mondáinkban, népballadáinkban is kimutathatók (elsősorban Dobos Ilona és Vargyas Lajos kutatásainak köszönhetően), nemcsak külhonban tanult klerikusok által kerülhettek az országba. Bizonyára sokat tettek e téren a külföldi énekmondók is, a középkori társadalom talán legmozgékonyabb rétege. Ezt a hatást inkább csak érinti Kurcz monográfiája, Szűcs Jenő nagyobb súlyt szánt volna ennek a jelenségnek. Itt — úgy hiszem — két vonulattal is számolnunk kell. Az egyik a diplomáciai, katonai (kereszties-hadjáratok), dinasztikus-házassági kapcsolatok létesítésekor a királyi udvarban rövidebb-hosszabb ideig tartózkodó, „udvarképes” énekesek, akik közül többet név szerint is ismerünk. Hazai források alapján semmit, külföldi források alapján is csak alig valamit (Bumke, 721–725, 751–758.) tudunk azonban arról, hogyan folytathott le egy-egy ilyen udvari előadó-est, dalkoncert. Bár főleg a dinasztikus kapcsolatok idején volt a magyar udvarnak francia, német, olasz nyelvet értő rétege, de talán a „tolmácsolás” gyakorlata ilyen alkalmakra is kiterjedt. A másik tényező az alacsonyrendű, rendkívül változatos repertoárral rendelkező mulattatók, *spielmannok* történeti források alapján megfoghatatlan vándorlása, akiknek elsősorban tulajdonítható, hogy a folklór szintjén is működött ez a különös irodalmi közlekedőedény-rendszer.

E megfontolásokra alkalmat szolgáltató könyv is, mint több más, a „lovagi” kultúra irodalmi termékeit kereső vizsgálódás, megemlíti a Toldi-mondát, amelyről Mályusz Elemér bölcsen állapította meg, hogy a vele „foglalkozó tanulmányok sorra visszatükrözik az irodalomtörténeti kutatások fejlődésének mozzanatait.”¹⁶ A továbbiakból kiderül, hogy Mályusz is, a késői megfogalmazások eltorzított állapotában is, a keletkezési idejében valószínűleg le sem írt Toldi-történetet tartja a magyar — nevezük most már így — középkori vitézi irodalom jellemző művének. A kérdést éppen Mályusz megjegyzésének értelmében, az udvari irodalom új szemléletének és a főleg amerikai indíttatású *oral poetry*-kutatás eredményeinek figyelembevételével újból meg kellene vizsgálni. A nyugati hősi- és lovagi-udvari epikából átvett motívumok kimutatásában sokat tett az eddigi kutatás, Kurcz Ágnes könyve pedig néhány fontos, általános szempontot adott, hogy ezeknek

¹⁵ KOROMPAY Klára, *Középkori személyneveink és a Roland-ének*. Bp. 1978. (Nyelvtudományi értekezések, 96).

¹⁶ MÁLYUSZ Elemér, *A Toldi-monda. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, IV. Bp. 1934. 126–149, az idézet helye: 126.

a motívumoknak az alkalmazásában, hasznosításában milyen célok vezérelhették a magyar költő-szerkesztőt.

Az ismert, de még bővíthető rokon-motívumokon túl a magyar hős útja némileg emlékeztet a nyugati udvari regény protagonistájának világi üdv-keresésére. A „kettős út”-konceptióra¹⁷ utal a kettős párviadalban megszerzett vitézi becsület. A teljesítmény — érdem — udvari megbecsülés összekapcsolása nemcsak a nemes és nemtelen lovag-vitéz, hanem az ezzel a réteggel kalkuláló udvari propaganda számára is fontos volt. De ugyanígy a „jó uralkodó és rossz tanácsadók”-motívum szerepeltetése is. Gondoljunk ebben a vonatkozásban (is) az ugyancsak hősi, népmesei és udvari motívumokat és atmoszférát vegyítő Trisztán-regényre. A közös Holmgang-motívumot (bajvívás a szigeten és az egyik csónak megsemmisítése) a régebbi Toldi-kutatás is kimutatta. A *minne*-szolgálat persze Toldinál sem kap szerepet, a hős női kapcsolatából bohózat lesz. A nyugati udvari szabad-szerelem elképzelés (vágyalom, valóság? vö. Bumke, 503–582.) hazai radikális elutasítására a véres Zách Felicián epizódból következtethetünk. A „lovagi” erények közül leginkább a Kurcz Ágnes által hangsúlyozott katonai, vitézi készségek jellemzik a magyar hőst. Vallásos motivációt csak a könyörületesség kap. A hős profilját nem a *courtoisie* „szép testben szép lélek”-ideálja, hanem az Erős János típusú mesefigura vonásai rajzolják meg. Növe ezek Wolfram von Eschenbach *Rennewart*jának megformálásában szerepet kaptak, pedig ugyanez a Wolfram a német középkor talán legszubtilisabb udvari regényét is megírta.

Mindezt figyelembe véve arra kell gondolnunk, hogy Szent László és a leányrabló kún történetén kívül leginkább a Toldi-regény képviselhetett olyan típusú irodalmat, amivel a középkori magyar harcok réteg azonosulni tudott, ami a vitézek sajátja lehetett. Tegyük még hozzá, hogy e két műben megfogalmazott vitézi hagyomány: a pogány ellenséggel szemben diadalmaskodó keresztény vitéz és a rossz tanácsadók fondorlata ellenére királyához hű, legyőzhetetlen hős ideálja szervesen illeszkedett később is ahhoz a szellemiséghez, ahhoz a vitézi magatartáshoz, amit a háromfelé szakadt országban a törökellenes háborúk megkívántak.

Jaroslav Kolár — Marcella Husová

ADALÉK A SZENT TAMÁSRÓL SZÓLÓ PRÉDIKÁCIÓ BESENYEI-FORDÍTÁSÁHOZ

Bessenyei György műveinek bibliográfiájában figyelmet kelt egy adat, mely a felvilágosodás mellett erősen elkötelezett szerző munkásságában a mai szemlélő számára idegenül hat: *A' szent apostol Tamás mint ellene álhatatlan bizonyosága a' Jesus Kristus istenségének a' keresztyén vallás igazságának a' mai hitetlenek ellen c.* prédikáció fordítása, melyet Pozsonyban adtak ki 1773-ban, s amelynek ajánlása Mária Terézia császárnőnek szól. A dedikáció lehetőséget nyújt, hogy véleményt alkossunk e munka speciális küldetéséről, és talán világosan jelzi a korabeli körülményekhez és a fordító életfeltételeihez fűződő viszonyát. A fordítás behatóbb elemzését, valamint Bessenyei munkásságának és életének összefüggéseiben való értékelését mindeztáig akadályozta az a körülmény, hogy eredetije ismeretlen volt.

Ezt az eredetit a magyar irodalomtörténet ösztönzése révén nemrég sikerült megtalálni-meghatározni. Ez ugyanis a *Der heilige Apostel Thomas, ein Zeuge ohne Ausnahme von der Gottheit Christi und der Göttlichkeit seiner heiligen Religion wider die heutigen Ungläubigen* c. prédikáció, melyet 1772. december 21-én, hétfőn (Szt. Tamás ünnepén) mondott el Prágában a Kisoldalon az ágostonrendi remeték kolostorához tartozó Szent Tamás templomban az ismert ágostonrendi teológus és prédikátor P. Jordan Simon. A

¹⁷ VÍZKELETY a 15. lábjegyzetben közölt tanulmányában.